

کاریکاتور در دوره‌های بحرانی

محمدرفع ضیایی

کاریکاتور ایران را در سه دهه اخیر (بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران) می‌توان در چند مقطع و دوره مشخص بررسی نمود:

- دوره اول: از پیروزی انقلاب اسلامی در ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ تا تصویب اولین قانون مطبوعات جمهوری اسلامی در مرداد ۱۳۵۸ و اجرای آن در شهریور ۱۳۵۸؛

- دوره دوم: از مرداد ۱۳۵۸ تا ۱۳۷۰ - ۱۳۶۹؛

- دوره سوم: از ۱۳۷۰ - ۱۳۶۹ تا امروز.

دوره اول، از پیروزی انقلاب اسلامی تا مرداد ۱۳۵۸ را می‌توان دوره انتقالی کاریکاتور (قبل از انقلاب تا پیروزی انقلاب) دانست و همچنین دوره بحران و آزادی مطلق کاریکاتور. دوره دوم، شروع جریان قانونمند شدن مطبوعات است. دوره سوم، زمان تثبیت حدود فعالیت‌های کاریکاتور در عرصه‌های مختلف و دستاورد عظیم کاریکاتور نمایشگاهی.

فعالیت کاریکاتور ایران را در این عرصه‌ها می‌توان این طور بررسی کرد:

- کاریکاتور در نشریات ویژه طنز- فکاهی، انتقادی، اجتماعی، سیاسی؛

- کاریکاتور در نشریات جدی به صورت یک کادر (فرم) یا چند کادر (کارتون استریپ) یا در قالب یک صفحه فکاهی ضمیمه یک نشریه؛

- کاریکاتور نمایشگاهی به صورت فعالیت شرکت در نمایشگاه‌های داخلی و خارجی، برگزاری نمایشگاه‌های استانی، کشوری، بین‌المللی و چاپ کتاب (کاتالوگ) از مجموعه آثار.

- چاپ کتاب‌های کاریکاتور مستقل از آثار ویژه نمایشگاهی به همت هنرمندان این رشته.

آنچه در این مقاله مورد نظر ماست، طرحی است برای بررسی فعالیت کاریکاتوریست‌های مطبوعاتی در نشریات طنز و فکاهی در محدوده ماه‌های پیروزی انقلاب اسلامی تا تصویب اولین قانون مطبوعات جمهوری اسلامی ایران.

از پیروزی انقلاب اسلامی تا امروز قریب به پنجاه و پنج نشریه فکاهی، انتقادی و طنز در تهران و شهرستان‌ها منتشر شده است.

ترتیب انتشار نشریات را در این سه دهه می‌توان به این صورت مشخص کرد:

از پیروزی انقلاب تا شهریور ۱۳۵۸، در حدود سی نشریه جدید منتشر شد. هرچند این نشریات از نظر تعداد زیاد بودند، اما از نظر تعداد دفعاتی که منتشر شدند، از اهمیت زیادی برخوردار نبودند. این نشریات عبارتند از: جنگ (یک شماره)، قلقلک (هفت شماره)، فانوس (یازده شماره)، خوشخنده (یک شماره)، بیداری (سه شماره)، یاقوت (بیست و سه شماره)، جیغ و داد (نه شماره)، آهنگر (شانزده شماره)، فریاد خزر (شانزده شماره)، مشدحس (شش شماره)، شاطر الشعرا (سیصد و بیست و یک شماره)، جنگ (نوزده شماره)، حاجی بابا (پانزده شماره)، قیف (یک شماره)، دخو (سیزده شماره)، ملانصرالدین (پنج شماره)، دوره گرد (شش شماره)، بختک (نه شماره)، از تجصاع (هفت شماره)، هیاهو (دو شماره)، خرمن سوزان (سه شماره)، قیل و قال (سه شماره).

۱۳۵۹ با شش نشریه، ۱۳۶۰ با دو نشریه، ۱۳۶۱ با یک نشریه، ۱۳۶۲

با یک نشریه، ۱۳۶۴ با یک نشریه و ۱۳۶۵ با یک نشریه.

از ۱۳۶۹، تاکنون قریب به ده- پانزده نشریه در همین زمینه که نام بردیم، انتشار یافته‌اند. به این تعداد می‌توان نشریات دانشجویی، بعضی از نشریات محلی و ضمیمه‌های فکاهی پاره‌ای نشریات را اضافه کرد.

برای ادامه این مبحث باید دو موضوع را توضیح دهیم. یکی این که: واژه کاریکاتور را در ایران به دو معنی (کاریکاتور چهره و کارتون) به کار می‌برند. تعاریف این دو واژه در اصل از هم جداست. کاریکاتور صرفاً به معنی طرح‌های اغراق‌شده از چهره افراد مشخص است و کارتون به معنی طرح‌های اغراق‌شده‌ای است که در آن مسائل اجتماعی و سیاسی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. اما، مطابق آنچه در ایران معمول است، ما واژه کاریکاتور را به هر دو معنی (کارتون و کاریکاتور) در این مقاله به کار برده‌ایم. دیگر این که: بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، به صورت فله‌ای هر آفرینش شوخ طبعانه‌ای (نوشته‌ای، تصویری، ترسیمی) را طنز می‌دانند. این موضوع از اساس اشتباه است. ممکن است یک اثر به جای طنز، هجو یا فکاهی یا فانتری به کار رفته باشد. به این ترتیب، بر اساس تقسیم‌بندی ما، همه آن خلاقیتی که در زیر مجموعه مقوله عام شوخ طبعی می‌آید، می‌تواند شوخی، فکاهی، طنز، طنز سیاه، گروتسک، فانتری، طرح‌های فکاهی طنزآمیز، هجو یا هزل باشد.

بر اساس این تعریف، ما کاریکاتور در نشریات فکاهی دوره مورد بررسی را صرفاً طنز نمی‌دانیم.

بین ماه‌های پراشوب و پراشتهاب ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ تا شهریور ۱۳۵۸، آثار اندکی به صورت طنز خلق شد. اما حجم عظیمی از آفرینش‌های این دوره به فکاهیات، هجو و بعضاً هزل اختصاص یافت.

نشریات فکاهی، در دوره‌ای که ذکر کردیم، مصداق آن چیزی است که جلال آل احمد درباره نشریات بعد از شهریور ۱۳۲۰، به آن اشاره کرده است: نشریات هتاک و افسارگبخته!

در شهریور ۱۳۲۰، جو خفقان آور دیکتاتوری رضاخان در هم شکسته شد و انتشار یکباره نشریات از این دست رسته حجم عظیمی از آنچه را در طی شانزده سال دیکتاتوری رضاخان نمی‌شد گفت، بیرون ریخت. نظیر همان اوضاع بین ماه‌های بهمن ۱۳۵۷ تا شهریور ۱۳۵۸، تکرار شد.

در اوایل ماه‌های حکومت پهلوی دوم، تنها یک نشریه هفتگی به نام کاریکاتور در ایران، به همت محسن دولو، منتشر می‌شد. نشریه‌ای که از ۱۳۴۷، به عنوان رقیب توفیق پا به عرصه فعالیت گذاشت و با تعطیلی توفیق در ۱۳۵۰، بدون رقیب ماند. با پیروزی انقلاب اسلامی ناگهان در عرض چند ماه قریب به سی نشریه جدید در همین گونه- ژانر، همراه با کاریکاتور، منتشر شدند.

این نشریات را در آن محدوده زمانی می‌توان به سه گروه مشخص تقسیم کرد:

- نشریات حرفه‌ای جهت‌دار؛

- نشریات غیر حرفه‌ای جهت‌دار؛

- نشریات صرفاً فکاهی.

در جوی به شدت سیاسی، در حالی که دیکتاتوری در حال فروپاشی است و حکومت انقلابی جدید هنوز شکل نگرفته است، طبعاً هر گروه سیاسی در فکر سهم‌خواهی خود از انقلاب است. همگی آنها به قدرت طنز و هجو و فکاهی، برای

از میدان به در کردن رقبای خود، واقف هستند. قانونی برای نظارت بر فعالیت آنها وجود ندارد تا ناشران این آثار را مقید به نوعی رفتار قانونمند کند. هر گروه بر اساس برداشت و جهان‌بینی خود طبعی را به صورت دشمن تعیین می‌کند و در نشریه خود به آنها می‌نازد. به همین جهت، در چنین جوی ضرورتاً نوعی منطق و استدلال نمی‌تواند بر چگونگی انتشار آثار شوخ طبعانه حاکم باشد. چنین آزادی مطلق بر نوعی از خلاقیت، که به سادگی می‌تواند وارد عرصه‌های هجو شخصی و حتا هزل شود، چنان تأثیر می‌گذارد که در این دوره حجم قابل توجهی از فکاهیات هجوآمیز تولید می‌شود. در این دوره بسیاری به کاربرد طنز و فکاهی در عرصه سیاسی واقف‌اند. آنان که دارای تجربه حرفه‌ای تری هستند، طبعاً می‌توانند آثار حرفه‌ای تری را به صورت نوشتاری و تصویری تولید کنند. گروه اول، حرفه‌ای‌هایی هستند که به صورت جهت‌دار وارد این عرصه می‌شوند. آنان به برداشت‌های چپ سیاسی نزدیک‌ترند و اماواگرهای خود را، نسبت به چگونگی جمهوری اسلامی تازه شکل گرفته، دارند. از جمله این نشریات می‌توان به چلنگر، آهنگر، رفتگر و حاجی بابا اشاره کرد. فعالان این نشریات سابقه طولانی در نشریات انتقادی، فکاهی داشتند. از جمله سابقه فعالیت در چلنگر افزوده تا ۱۳۳۲ و توفیق و مجله کاریکاتور محسن دولو.

گروه اول، حاجی بابا-ی پرویز خطیبی نوری، ضمن داشتن سابقه کار حرفه‌ای از دوره توفیق و انتشار حاجی بابا-ی سال‌های قبل از کودتای ۲۸ مرداد، بعد از انقلاب با شماره مسلسل ۱۷۴، در ادامه سال‌های گذشته منتشر شد. نشریه‌ای بود که به شدت وارد هجوهای سیاسی آن زمان هم شد. حاجی بابا کلاً در چهارده شماره انتشار یافت. کادر این نشریه کاملاً حرفه‌ای و جهت‌دار عمل می‌کردند. نامه چلنگر، که به علت مخالفت حزب توده به نامه آهنگر تغییر نام داد، با وجود برخوردار بودن از فعالیت کسانی نظیر منوچهر محجوبی، نصرت‌الله نوح، غلامعلی نقابی، خلیل سامانی، فریدون تنکابنی، ریاب تمدن، ... کاملاً شکل‌بندی تفکر چپ را داشت و اصولاً انتخاب نام چلنگر به خاطر زنده کردن نام افراشته بود. این نشریه به صورت حرفه‌ای و با یاری تیمی حرفه‌ای شروع به کار کرد. منوچهر محجوبی در گذشته مدتی سردبیر ماهنامه توفیق بود. سپس به نشریه کاریکاتور محسن دولو پیوست و تقریباً به عنوان سردبیر و دبیر تحریریه نشریه با این مجله هفتگی کار کرد. نقابی دارای سابقه‌ای درازمدت در طنزپردازی بود که کار خود را از دوره چلنگر افراشته شروع کرده بود. آهنگر در ۲۷ فروردین ۱۳۵۸، اولین شماره خود را منتشر کرد و جمعاً در شانزده شماره منتشر شد.

در مهر ۱۳۵۹، نشریه‌ای دیگر به وسیله غلامعلی نقابی منتشر شد با عنوان رفتگر که با خصوصیات چلنگر منتشر می‌شد و تقریباً بسیاری از کادرهای چلنگر-آهنگر را در کنار خود داشت. نشریه دیگر، شعرنامه دوره گرد نام داشت که در ۱۵ فروردین ۱۳۵۸، انتشار یافت. در این نشریه، کاریکاتور هم به چاپ می‌رسید که می‌توان آن را در این گروه جا داد و نشریه مش حسن که در بهار ۱۳۵۸، انتشار یافت و به کادر آهنگر وابسته بود، مش حسن نشریه‌ای بسیار هتاک و هجوآمیز بود. این نشریه مانند آهنگر مخالف رهبان حزب توده بود و آنها را هجو می‌کرد.

گروه دوم، نشریات غیر حرفه‌ای جهت‌دار، به دست کسانی منتشر می‌شد که به اهمیت طنز و فکاهی و امکان بهره‌گیری آنها واقف بودند، اما نه تجربه این کار و نه استعداد این شیوه را داشتند. بسیاری از این نشریات تنها در یکی دو- سه شماره بیشتر منتشر نشدند و بعضاً با خط دست نوشته شده و همراه با طرح‌هایی به نام کاریکاتور چاپ می‌شدند که به دست افراد غیر حرفه‌ای کشیده شده بودند. قریب به اتفاق این نشریات به هجو گروه‌های سیاسی می‌پرداختند. بسیاری از این نشریات دارای

کادر مشخص و محل مشخص هم نبودند. از جمله این نشریات می‌توان به چیغ‌وداد، هیاوو، منافق، قیل‌وقال، خرمن‌سوزان، اشاره کرد.

گروه سوم، نشریاتی بودند که صرفاً در صدد شوخ‌طبعی و آفرینش فکاهیات بودند و اگر هم به جهت‌گیری‌های سیاسی می‌پرداختند، بیشتر به خاطر جو روز و عظمت انقلاب اسلامی ایران بود. این گروه سابقه کار در نشریات طنز و فکاهی داشتند. به این جهت در این گونه آفرینش، حرفه‌ای عمل می‌کردند. اما مثل دو گروه اول و دوم سمت‌وسوی فکری شدیداً جانبدارانه نداشتند؛ مثلاً، هیاوو، منافق، قیل‌وقال، خرمن‌سوزان، ... خود را ارگان مخالفان با نظریات گروه‌های سیاسی چپ می‌دانستند یا نشریات دسته‌اول خود را ارگان هر چه نیروهای جمع شده زیر عنوان گرگ، مثل کارگر، برزگر، آهنگر، رفتگر، ... می‌دانستند و به اصطلاح جایگاه چپ سیاسی را مشخص می‌کردند. نشریات بینابین، این دو ویژگی بارز را نداشتند. ضمن این که به صورت حرفه‌ای می‌خواستند به فکاهیات اجتماعی و سیاسی بپردازند. یکی از این نشریات باقوت بود که در آذر ۱۳۵۸، به وسیله یحیی خالقی و به سردبیری ابوالقاسم صادقی انتشار یافت و جمعاً در بیست‌وسه شماره منتشر شد. جمعی از حرفه‌ای‌های نشریات فکاهی توفیق از جمله خود خالقی و صادقی، محمدحاجی حسینی، احمد عربانی، زالاس، ... با این نشریه کار می‌کردند.

نشریه دیگری از این نوع قفلک نام داشت که به وسیله مرتضی معتمدی منتشر می‌شد. معتمدی، از طنزپردازان قدیمی، که از دوره چلنگر افراشته با آن نشریه کار خود را شروع کرده بود، بعدها با بسیاری از نشریات دیگر از جمله توفیق، خورجین و گل‌آقا همکاری داشت. معتمدی تنها هفت شماره از قفلک را منتشر کرد. جواد علیزاده کاریکاتوره‌های این نشریه را می‌کشید. نشریه دیگر مشغولیات بود که شماره‌هایی از آن به نام نمکدون منتشر شد و به وسیله بیژن دلزنده منتشر می‌شد. دلزنده خود کاریکاتور هم می‌کشید. نشریه دیگر فانوس بود که بیشتر کاریکاتورهای آن را جواد علیزاده می‌کشید. این نشریه از شهریور تا آذر ۱۳۵۸، در یازده شماره انتشار یافت. از همین گروه می‌توان نشریه بهلون سیداحمد سکاکی، که از اسفند ۱۳۵۷ منتشر شد و در ۱۳۵۸، هم ادامه یافت، نام برد و نشریه خوشخنده که تنها در یک شماره در اردیبهشت ۱۳۵۸، انتشار یافت.

همه نشریات گروه سوم را که نام بردیم، در سایه جو قدرتمند یک انقلاب پیروز دارای نظریات سیاسی مخالف شرق و غرب و گروه‌های وابسته به آن و مخالف بازمانده بقایای دیکتاتوری سرنگون شده بودند، قرار داشتند. اما چون دو گروه سابق مشخصه‌های فعال این جهت‌گیری‌ها را نداشتند، به این ترتیب می‌توان خصوصیات عام نشریات فکاهی-سیاسی-اجتماعی این دوره بحرانی را، که نظام جمهوری اسلامی به سوی تثبیت خود پیش می‌رفت، به این صورت جمع‌بندی کرد:

- در بسیاری از این نشریات نباید به دنبال زیبایی‌شناسی هنری گشت. همگی آنها در جو ملتهب و پراشوب سیاسی منتشر می‌شدند و از نظر صفحه‌بندی بسیار آشفته بودند. کاریکاتورهای آنها سردستی و بدون امضا کشیده می‌شد. هیچ دستاورد تکنیکی در زمینه کاریکاتور نداشتند و نسبت به آثار چاپ شده در مجله کاریکاتور دولو، از نظر تکنیکی، چند گام عقب بودند.

- از نظر تعداد می‌توان انتشار این دوره را با ۱۳۳۱ شمسی مقایسه کرد. در آن سال قریب چهل و یک نشریه در یک سال منتشر شد. در ۱۳۵۸، قریب به سی نشریه در فاصله زمانی کوتاهی انتشار یافت.

- از نظر نوشتاری نسبت به گذشته هیچ دستاورد جدیدی در ارتقای طنز و فکاهی نداشتند. این نشریات، که در فضای سیاسی زاده شدند، بیشتر به هجو و هزل گرایش داشتند. اغلب

آنها بسیار هتاک بودند و این خصوصیات شبیه به آثار ۱۳۳۱ تا مرداد ۱۳۳۲ است. در هر حال، بیشترین تولیدات هجوآمیز را در این سال‌ها باید جستجو کرد. این نشریات مقید به اخلاقیات یا حدودی برای اخلاقیات در آفرینش‌های فکاهی، آن هم در نشریاتی که به میان خانواده‌ها می‌رفت، نبودند.

- هر چند این نشریات از نظر تعداد عنوان زیاد هستند، اما از نظر تعداد نوبت انتشار بسیار ناپایدارند. تا جایی که تعدادی از آنها تنها در چند شماره انتشار یافته‌اند و اغلب فاقد جا و نشانی هستند. کادر آنها با نام‌های مشخص اعلام نمی‌شوند و به انتشار شماره بعد خود هم مطمئن نیستند. همه این عوامل باعث می‌شود، دارای ثبات در انتشار نباشند.

- همه این نشریات سیاسی هستند و می‌توان آنها را با عنوان فکاهیات سیاسی یا هجوایات سیاسی در دوره خاص

دسته‌بندی کرد. اغلب گروه یا گروه‌هایی را به عنوان هدف هجوایات خود در نظر دارند و بخش عمده‌ای از محتویات نشریه را به آن اختصاص داده‌اند. جو سیاسی آن روزها باعث می‌شد که هر نوشته و کاریکاتوری رنگ سیاسی به خود بگیرد. در غیر این صورت امکان توجه به آن وجود نداشت.

- در این دوره، کاریکاتور از نمادسازی هنری دور می‌شود و به صورت روشن و واضح و بی‌پرده هر کس و هر چیز را که می‌خواهد، هجو می‌کند. چون خصلت هجو پرداختن به شخص یا چیزهای مشخص است، ناچار کاریکاتور هم به صورت روشن و واضح به هجو افراد مشخص می‌پردازد.

با تصویب قانون مطبوعات بسیاری از این نشریات باید خود را در درون این قانون تعریف می‌کردند. از این زمان دوره نشریات فکاهی قانونمند شروع می‌شود.

مجموعه نشریات